

Izgovor v slovarju sodobnega slovenskega jezika

Peter Jurgeč

Abstract

This paper presents pronunciation guidelines for the new dictionary of contemporary Slovenian. It addresses three key issues: (i) the amount of information to be included; (ii) the method of transcription to be used; and (iii) the variety of Slovenian to be chosen as standard. These issues are affected by two crucial factors: the user-friendliness of the dictionary and timing considerations. Given this, I propose a minor modification to the traditional Slovenian transcription.

Ključne besede: izgovor, slovarji, fonetika, fonologija, naglas, morfologija, oblikoslovje

Keywords: pronunciation, dictionaries, phonetics, phonology, stress, prosody, morphology

1 UVOD

V slovenski slovaropisni tradiciji v tem in prejšnjem stoletju je imel izgovor eno izmed osrednjih vlog. Tako Slovar slovenskega knjižnega jezika (SSKJ) kot Slovenski pravopis 2001 (SP 2001) imata obsežna uvoda, ki se podrobno ukvarjata tudi z izgovornimi, fonetičnimi, fonološkimi in morfonološkimi vprašanji. Ta prispevek nakaže izgovorne smernice v novem slovarju sodobnega slovenskega jezika – omenja le ključne izzive pri načrtovanju novega slovarja in nakaže najpomembnejše smernice pri iskanju odgovorov.

Glavni smernici sta, prvič, prijaznost do uporabnika, torej enostavnost, jasnost in uporabnost, ter drugič, možnost realizacije v jasno določenem in omejenem časovnem okviru. Ti smernici narekujeta rešitve glede obsežnosti izgovornih informacij v slovarju (razdelek 2) in načina označevanja (razdelek 3). Rešitve so umeščene v širši okvir stanja slovenskih glasoslovnih raziskav (razdelek 4).

2 OZADJE ALI KOLIKO OZNAČITI V SLOVARJU

Izgovor je imel osrednjo vlogo v dosedanjih slovarskih projektih in tudi v načrtu novega slovarja, ki nastaja na Inštitutu za slovenski jezik Frana Ramovša (Gliha Komac et al. 2015). Razlogov za to je več. Prvič, izgovarjava iz zapisa ni vedno predvidljiva. To ne velja samo za naglasno mesto, temveč tudi kvaliteto naglašene samoglasnika. Slovenščina ima samo 5 znakov za 8 ali 9 razlikovalnih samoglasnikov (Jurgec 2011). Tako *e* stoji namesto katerega koli nezadnjega sredinskega samoglasnika {*e*, *ɛ*, *ə*}. Drugič, naglas odvisnih oblik ni vedno predvidljiv iz osnovne oblike (tipično imenovalnik ednine za samostalnike, nedoločna oblika pridevnika v ednini moškega spola za pridevnike in nedoločnik za glagole). Pri samostalnikih je imenovalnik ednine pogosto izjemen v primerjavi z vsemi ostalimi oblikami.

Poglejmo si primer samostalniških iztočnic moškega spola. Izgovorno se samostalniki po obsežnosti precej razlikujejo. V (1) jih razvrščam v tri skupine: najenostavnejši tip, kjer je naglasno mesto nespremenljivo skozi paradigmo, enako velja tudi za kvaliteto samoglasnika in deloma tudi tonem, ki pozna predvidljive spremembe (kar v slovarjih običajno ni označeno). Srednje zapleteni primeri imajo premene v naglasnem mestu in kvaliteti samoglasnika (ali oboje). Ti primeri najboljše kažejo, da je koren v imenovalniku ednine pogosto izgovorno poseben v primerjavi z vsemi drugimi skloni. Če primerjamo različico s premičnim naglasom *zákon* ~ *zakóna*, je naglas na prvem zlogu korena samo v imenovalniku ednine, vsi drugi skloni pa imajo naglas na drugem zlogu. Podobno razmerje med

imenovalnikom ednine in ostalimi skloni je v precejšnjem delu samostalnikov moškega in srednjega spola.

(1) Primeri samostalnikov prve moške sklanjatve

	A. Enostavno	B. Srednje	C. Zapleteno
Zapis	gozdar	zakon	gozd
Zapis z naglasom	gozdár gozdárja	zákon zákóna zákon zákona	gòzd gòzda gózd gózda gozdôvi gòzdi gózdi
SSKJ	gozdár -ja (á)	zákon -óna <i>tudi</i> -a (á ó; á)	gòzd gòzda <i>tudi</i> gózd -a <i>mn.</i> gozdôvi <i>tudi</i> gòzdi <i>tudi</i> gózdi (ö, ó; ô)
SP 2001	gozdár -ja (á)	zákon -óna <i>tudi</i> zákon -a (á ó; á)	gòzd gòzda <i>tudi</i> gózd -a <i>mn.</i> gozdôvi <i>tudi</i> gòzdi <i>tudi</i> gózdi -ov (ö, ó; ô)

Fonološka izjemnost imenovalnika ni vezana samo na naglas, temveč tudi na več drugih spremenljivk. Primer *gozd* v (1) ima premeno v trajanju samoglasnika in zvonečnosti (ki pa nista razlikovalna), drugi samostalniki pa poznajo še premene v končnem korenskem samoglasniku (tip *Marko* ~ *Markoa*) ali soglasniku (tip *carj* ~ *carja*). Če povzamem, s slovarskega stališča je izziv morfonološki: imenovalnik ednine je pogosto najbolj izjemna oblika. Zadnja skupina besed v (1) predstavlja iztočnice, ki niso izjemne samo v imenovalniku ednine, temveč tudi v drugih sklonih. Vzorčni primer *gozd* ima izjemne množinske oblike.

Moj namen na tem mestu ni razpravljati, katere oblikoslovne informacije naj bi bile v slovarju (o tem gl. K. Dobrovoljc 2015), ampak opoziriti, da oblikoslovne značilnosti slovenščine vplivajo že na zapis iztočnice. Če omejim razpravo na naglasna znamenja, imajo ta v slovenski glasoslovni tradiciji štirikratno vlogo: poleg mesta naglasa označujejo še kvaliteto naglašnega samoglasnika, kvantiteto in tonem. Kljub temu da je uporaba slovarjev eden izmed ciljev srednješolskega izobraževanja, uporabniško prepoznavanje naglasnih znamenj še ni bilo posebej raziskano (o tem gl. Rozman et al. 2015 in Arhar Holdt 2015). Naglasna znamenja zapisana v zaporedju v (1) so za uporabnika nejezikoslovca nedvomno precejšen izziv, posebej še, ker ima lahko isti simbol različne pomeni, glede na to, kje v geselskem članku se pojavlja. Sestavljeni simbol *á* tako lahko pomeni naglašeni [a] v besedi kot *párk*, del pisne podobe (vendar ne naglasa) kot v besedi *Dvořák* ali akutirani tonemski naglas, kakor oklepajno pri geslu *gozdár* -ja (á), tako kot v (1).

Ali je povprečni uporabnik res dovolj izurjen, da lahko loči med različnimi pomeni istega simbola? Mar ne bi bilo bolj smiselno izbrati le tistih informacij, ki so za

uporabnika ključne in jih predstaviti kar se da enostavno? Sem vsekakor spadata naglasno mesto in kvaliteta samoglasnika, manj pa kvantiteta in tonem.

Pregledal sem tri ključna vprašanja in fonološke značilnosti slovenščine, ki narekujejo, kako naj bi bila izgovarjava označena v slovarju slovenskega jezika.

3 PREDLOG ALI KAKO OZNAČITI V SLOVARJU

Naslednje vprašanje je, kako označiti izgovarjavo, da bo do uporabnika prijazna, jasna in hkrati dovolj natančna. Na tem mestu predlagam kombinacijo obstoječe slovenske transkripcije v kombinaciji z nesimbolnim zapisom, ki bo rešil težave z dvoumnostjo naglasnih znamenj.

Velika večina besed v slovenščini ima pisno podobo brez diakritičnih znamenj, medtem ko ima manjši del prevzeta diakritična znamenja iz drugih jezikov. Dobro znani slovaropisni izziv je, da se ista diakritična znamenja lahko uporabljajo tudi za naglas. SSKJ in SP 2001 razlike med obema vrstama iztočnic nista jasno označevala, tako da ni bilo vedno povsem jasno, ali je naglasno znamenje del pisne podobe ali ne. Slovar novejšega besedja slovenskega jezika (Bizjak Končar et al. 2014) je bil tu nekoliko bolj konsistenten, saj naglasa ni označeval pri iztočnicah, ki so imele dodan izgovor, pri vseh ostalih pa je bil naglas označen na iztočnicah. Kot enostavnejša in še jasnejša rešitev bi bilo označevanje naglasa s kakšnim drugim simbolom, ki ni del pisne podobe nobene iztočnice. Taka rešitev bi bila lahko podčrtava črke, ki odgovarja naglašnemu glasu (tipično samoglasniku). Težava pri tem je, da se tipografska pravila kar naprej spreminjajo in je težko predvideti, kaj bo mogoč del pisne podobe vseh prihodnjih iztočnic. Alternativna možnost bi bila označevanje izgovora kako drugače, s spremembo nabora znakov (fonta) ali barvo tiska. Ker je načrtovani slovar primarno spletne narave, predlagam slednjo rešitev (2). Dvobarvni tisk bo mogoče prenesti tudi v knjižno izdajo. Izgovor osnovne oblike je potem podan v celoti v oglatih oklepajih, pri čemer se uporablja ortografska podoba z tradicionalnimi slovenskimi oznakami za netonemski naglas. Tako se vzpostavi popolna ločitev pisne podobe iztočnice od izgovora.

(2) Predlog za označevanje naglasa

a. Iztočnice brez diakritičnih znamenj, ki so del pisne podobe

gozdar [gozdár]

zakon [zákon]

gozd [gòzd], [gózd]

- b. Iztočnice z diakritičnimi znamenji, ki so del pisne podobe
à la carte [a la kárt]
skijöring [skjêring]
fin de siècle [fen də sjékəl]

Izgovor je zapisan kar se da blizu pisavi, pri čemer niso upoštevana vsa fonološka pravila, v skladu z dosedanjo prakso v slovenskem slovaropisju. Označen je izgovor polglasnika (3-a) in v-jevski izgovor črk *l* (b) ali *u*, in sicer s simbolom [w], ki je splošnemu uporabniku blizu. Izgovor črke *v* načeloma ni označen.

(3)

- a. Polglasnik
pes [pès]
dež [dèž]
sen [sèn]
- b. Premene l-ja
pol [pòw]
fižol [fižòw]
žival [živáw]
pav [páv]

Velika večina besed ima v slovenščini eno samo, stalno naglasno mesto. Slovenska glasoslovna literatura pa pozna tudi breznaglasnice, ki niso naglašene, razen če so izgovorjene samostojno, in večnaglasnice, ki imajo dva ali več besednih naglasov (Toporišič 1969, 1976/2000; Jurgec 2007). Splošna fonološka teorija podobnih izrazov ne pozna, uporabljata pa se izraza primarni in sekundarni naglas.

Označevanje breznaglasnic doslej ni bilo sistematično urejeno in naglas je včasih označen (npr. *zaradi* v SSKJ in SP 2001), drugič ne (*se*). V slovarju je vsekakor treba označiti razliko med vedno in včasih naglašeni iztočnicami. Pričujoči predlog omogoča takšno razlikovanje: medtem ko imajo naglašene iztočnice označen naglas z drugačno barvo, breznaglasnice take označbe nimajo. Oklepajni izgovor obeh vrst gesel pa vsebuje informacijo o naglasu (4).

(4) Breznaglasnice

- tudi** [túdi]
zaradi [zarádi]
ne [nè]
se [sè]
že [žé]
toda [tóda]

Kar pa se tiče večnaglasnic, slovaropisna praksa izkazuje precejšnjo neenotnost pri določanju naglasa na nekončnih korenih in na predponah. Potrebne bodo še nadaljnje raziskave, ki presegajo okvirje tega slovaropisnega projekta. Pragmatična rešitev je označevanje samo enega, torej primarnega naglasa, kar je prikazano v (5).

(5) Večnaglasnice

	SSKJ	SP 2001	SSSJ (predlog)
mikrometer	mikrométer -tra (ē)	mikrométer -tra (é)	mikrometer [mikrométər]
gigameter	gígaméter -tra (î-ē)	gígaméter -tra (îé)	gigameter [gigamétər]
elektrometer	elektrométer -tra (ē)	elektrométer -tra (é)	elektrometer [elektrométər]
elektroener- gija	eléktroenergíja -e (ē-î)	eléktroenergíja -e (éî)	elektroenergija [elektroenergíja]
telekamera	télékámara -e (ē-â)	télékámara -e (éâ)	telekamera [telekámara]
telekomuni- kacija	telekomunikácija -e (á)	telekomunikácija -e (á)	telekomunikacija [telekomunikácija]

Glavni vodili pri omenjenih rešitvah sta prijaznost do uporabnika in neodvisnost od dodatnih raziskav. Prijaznost do uporabnika se kaže v intuitivni uporabi barve za naglasno mesto in uporabi obstoječih naglasnih znamenj za izgovor, z izjemo polsamoglasniškega izgovora črke *l*, kjer prevladata splošna prepoznavnost *w* kot simbola za tak glas, prevzetega iz angleške ortografije. Pričujoče rešitve ravno tako ne zahtevajo dodatnih raziskav glede sekundarnega naglasa v slovenščini ali izgovarjave polglasnika.

4 RAZPRAVA ALI KAKŠEN IZGOVOR IZBRATI

Zadnje vprašanje tega prispevka je izbira izgovora. Vprašanje bom obravnaval v dveh delih. Prvič, katera so ključna neobdelana vprašanja, ki so izziv za slovarske projekte. Drugič, kaj je reprezentativni izgovor slovenščine, ki naj bi bil v slovarju.

Vsak večji slovaropisni projekt v slovenistični tradiciji razkriva, kako slabo je raziskana fonologija slovenščine. S slovaropisnega vidika se glavna vprašanja dotikajo naglašanih samoglasnikov in naglasa. V predhodnem razdelku sem že omenil

nekaj takih vprašanj, tukaj pa bom izpostavil nekaj možnih rešitev. Najbolj pereč je naglašenost nekaterih tvorjenk (zloženk, sestavljenk in sklopov), ki niso sistematično urejene. Med rešitvami je precej neenotnosti, zlasti pri določevanju naglasnega mesta predpon in nekončnih korenov. Pregled gradiva je pokazal, da naglašenost zadnje sestavine zloženk in sklopov načeloma ni problematična, drugod pa je več variantnosti (Jošt v pripravi). Statistična analiza kaže, da je naglašenost predpone odvisna tudi od tega, ali je naglašen prvi zlog osnove. To v celoti nasprotuje slovenističnim ugotovitvam o večnaglasnicah, je pa v skladu z ugotovitvami splošnega jezikoslovja (Lieberman in Prince 1977; Halle in Vergnaud 1987; Burzio 1994; Hayes 1995; Kager 2007; van der Hulst 2010).

Zrcalni problem je naglašenost predlogov, veznikov, členkov, zaimkov in glagola *biti*; gre za skupino besed, ki je v slovenščini znana kot breznaglasnice. Težava slovenistične teorije o breznaglasnicah (Toporišič 1976/2000, 2001 in drugod) je, da ne ločuje med besedo v morfološkem in fonološkem smislu (to-rej prozodično besedo). Če so besede definirane v razmerju do svojih fonoloških lastnosti, kamor spadata besedni naglas in premene na besednih mejah, potem breznaglasnice ne predstavljajo večje težave. V Jurgec (2007) predlagam natanko to: breznaglasnice v ustreznem besedilnem kontekstu niso samostojne prozodične besede, postanejo pa lahko, če so izgovorjene samostojno, kar je v skladu z ugotovitvami splošnega jezikoslovja (npr. Selkirk 1980; Nespor in Vogel 1986; Peperkamp 1997; Pierrehumbert 2003; Itô in Mester 2003, 2009). Z naglasom povezano vprašanje je tudi kvaliteta samoglasnikov v nekaterih prevzetih besedah, tip *maraton*, *Washington*, *Maribor*, *Bangladeš*, *Kosovel*, *Izrael*. V Jurgec (2010) te primere razložim z naglasom na ravni stopice, ki prej za slovenščino ni bila predlagana. Pri kratičnih imenih gre ponavadi za dva naglasi: pomembnejši je na zadnjem samoglasniku, stranski pa na prvem, tip *cede*, *PTT*, *wc*, *ZZZS*. V Bizjak Končar et al. (2014) so nekateri izmed teh primerov rešeni z ozkimi samoglasniki na prvem zlogu in naglasu na zadnjem zlogu.

Argument, zakaj sekundarnega naglasi ne potrebujemo označevati, je takle. Prvič, sekundarni naglas v prevzetih besedah in kraticah je predvidljiv (kar pa ne velja za zloženko). V prevzetih besedah je na vsakem drugem zlogu, šteto od naglašenega zloga na obe strani; v kraticah je sekundarni naglas na prvem zlogu. Drugič, da je beseda prevzeta ali kratica, je očitno iz drugih informacij v geselskem članku.

Tudi polglasnik je eden izmed problematičnih vprašanj slovenske fonologije. Medtem ko je distribucija, ki temelji na slovaropisni tradiciji in ugotovitvah zgodovinskega jezikoslovja dobro opisana (Toporišič 1976/2000), ti podatki pogosto niso v skladu z dejanskim govorom. Eden izmed takih pojavov je premena polglasnika s sprednjim samoglasnikom v izpeljankah. Polglasnik v položaju pred *r* tozadevne premene ne pozna. Več podatkov je v (6).

(6) Polglasniške premene v izpeljankah

Osnova		Izpeljanka	
pəs	‘pes’	pesjak	‘pesjak’
kəs	‘kes’	kėsanje	‘kesanje’
məgla	‘megla’	mėglenost	‘meglenost’
təma	‘tema’	tėmačən	‘temačen’
mesəc	‘mesec’	mesečina	‘mesečina’

Tovrstni vzorci, razen izjemoma, v sodobni slovenistiki sploh še niso bili zaznani (Šeruga Prek in Antončič 2003; Jurgec 2007, 2011). Ti primeri sicer ne predstavljajo večjih težav za slovar, saj bodo imele osnove in izpeljanke v (6) samostojne geselske članke. Polglasnik bo označen samo pri prvi skupini.

Neopisanost fonologije slovenščine najbolj razgali dejstvo, da v slovenistiki ni enotnega mne-nja niti o tem, koliko samoglasnikov slovenščina zares ima in ali je samoglasniška kvantiteta sploh razločevalna. Tu pa preidemo na drugo vprašanje, namreč katere različice slovenščine bi morale biti v slovarju vključene in katere ne. S stališča izgovora sta se v slovenistični literaturi pojavljala vsaj dva modela: (i) posplošeni slovenski govor, ki morda nima rojenih govorcev (Toporišič 1976/2000; Lenček 1981; Herrity 2000; Tivadar 2004a, 2007, 2010; Tivadar in Tivadar 2015) ali (ii) govor izobrazjenih govorcev osrednjih narečij v formalnih govornih položajih (Bezljaj 1939; Toporišič 1975; Srebot Rejec 1988, 1998; Šuštaršič et al. 1995, 1999; Petek et al. 1996; Jurgec 2005, 2006a, b; Tivadar 2004b, 2008, 2010). Za daljšo razpravo o tem gl. Jurgec (2011).

Odločitev med zgoraj omenjenima možnostma se v tem trenutku zdi bolj vprašanje ideologije kot znanosti, ima pa posledico za novi slovar. Ena možnost bi bilo iskanje novih rešitev, kar bi ob dodatno potrebnih raziskavah verjetno vzelo kakšno desetletje ali več. Druga možnost je opisati slovar z obstoječim védenjem in ob zavedanju pomanjkljivosti. Slednja rešitev je trenutno edina realno izvedljiva (za alternativno, veliko bolj ambiciozno, a glede na trenutno stanje fonoloških raziskav težko izvedljivo rešitev gl. Gliha Komac et al. 2015). V zvezi z izgovorom to pomeni, da slovar ne bo prinašal novih, širših, metodološko in teoretično podkovanih fonoloških raziskav, ampak bo prevzel osrednje elemente obstoječih dognanj z zavedanjem omejitev.

Takšna omejitev bo neoznačevanje tonemskega naglaševanja, ki je že od nekdaj zanimala samo ozek krog strokovnjakov, neznanstvenemu uporabniku pa je v celoti nezanimiva. Tovrstne informacije bodo še vedno na voljo v obstoječih

slovarjih (SSKJ in SP 2001). Večnaglasnice bodo imele označene samo zadnji naglas, kot v (5). Izgovorne posebnosti in variantnost pa se bodo preverjale anketno. Pri tem bodo izbrane ključne besede, ki bodo ustrezno onaglašene s pomočjo množičenja (o množičenju Fišer in Čibej 2015 ter Fišer et al. 2015).

5 SKLEP

Članek predstavi glavna izhodišča za določevanje naglasa v slovarju sodobnega slovenskega jezika. Slovar bo vseboval vse za uporabnika nepogrešljive informacije, kakršno je naglasno mesto, kvaliteta naglašene samoglasnika, polglasniški izgovor in izgovor črke *l*. Večine problematičnih primerov v slovarju ne bo. Tako slovar ne bo vključeval predvidljivega sekundarnega naglasa v prevzetih besedah tipa *Kosovel*, *Sarajevo*, sekundarnega naglasa v kratičnih imenih in sekundarnega naglasa v nekaterih tvorjenkah. Druge problematične primere (naglasno mesto in kvaliteta naglašene samoglasnika) ter variantnost bomo preverjali s spletnim anketiranjem. Rezultat bo do uporabnika prijazen in ga bo mogoče realizirati v krajšem časovnem okviru.